

Eesti Heal ja Meie Aeg: Esimese maailmasõja aegne laagrikirjandus eesti sõjavangidele Saksamaal

Mart Kuldkepp

Artikkel on osa Tartu Ülikooli rahastatavast baasfinantseerimisprojektist PHVAJ16908 „Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil“.

Esimese maailmasõja ajal viibis lühemat või pikemat aega Saksa sõjavangis vähemalt 3000,¹ teistel andmetel isegi 4500² Vene armees teeninud eestlast. Kolmel esimesel sõja-aastal koheldi neid enam-vähem samasuguste Vene sõduritena nagu kõiki teisigi, kuid alates 1917. aasta suvest hakati eesti (nagu ka läti ja leedu) sõjavange ülejäänutest eraldama (*Absonderung*) ning allutama mitmekülgsele erikohtlemisrežiimile (*Sonderbehandlung*). Viimase juurde kuulus paremate töötingimuste võimaldamine, aga ka eestikeelse kirjanduse kättesaadavaks tegemine, emakeelne kirjavahetus, hingehool jmt.³

Eesti sõjavangidele taoliste privileegide andmise eesmärk oli õhutada nende seas rahvuslikku separatismi ja venevaenulikkust ning ühtlasi saksasõbralikkust, millest loodeti abi Saksamaa anneksionistlikule poliitikale idarindel. Eriti intensiivseks muutus propaganda Brest-Litovski rahuläbirääkimiste ja Saksa okupatsiooni ajal, mil ühest küljest sai järjest tõenäolisemaks Baltimaade püsiv sidumine Saksamaaga (seda kas otse või Balti Hertsohiriigi loomise kaudu), teisest küljest aga tuli rahulolematutele sõjavangidele põhjendada, miks neid vaatamata Saksa-Vene rahulepingule siiski koju ei lasta. Tegelikku põhjust – seda, et Saksa sõjamajandus põhines suures osas sõjavangide sunnitööl – tuli seejuures muidugi varjata (Kuldkepp 2018).

Seda, kui võrd õnnestusid katsed vange saksasõbralikumaks muuta, on tagantjärele raske kindlaks teha, kuid arvestades kõigele vaatamata raskeid elutingimusi ja koju mittelubamist tundub ebatõenäoline, et sellel alal oleks märkimisväärset edu saavutatud. 1918. aasta juunis toimunud nõupidamisel tunnistasid ka Saksa sõjaväevõimude esindajad, et Saksamaaga liitumist pooldavad eesti, läti ja leedu sõjavangid siiski haruharva ning koju mittesaamise tõttu valitseb suur kibestumus Saksamaa vastu (Kuldkepp 2018). Siiski pole võimatu, et erikohtlemine aitas tõepoolest kaasa rahvuslike ja venevastaste meeleolude süvenemisele, mis vähemalt eestlastest sõdurite seas olid levinud juba Vene armee kehvade teenistustingimuste, sh sealse igapäevase rahvusvähemuste diskrimineerimise tõttu.⁴

Käesoleva artikli huviobjekt on üks aspekt Baltikumist pärit sõjavangidele rakendatud erikohtlemispoliitikast: nende seas tehtud kirjalik propaganda emakeelsete ajalehtede ja brošüüride väljaandmise teel.⁵ Konkreetselt on tähelepanu all 1918. aastal eesti sõjavangide jaoks kord nädalas ilmunud ajaleht Eesti Heal (EH) ning pehmeaaneline brošüürisari Meie Aeg (MA): nende väljaandmisasjaolud, sisu ja retseptioon.

Seni ajaloo- ja kirjandusuurijate poolt vaid möödaminnes mainitud eestikeelne lugemismaterjal pakub mitmesugust huvi. Esiteks ilmnevad neist propagandistliku sisuga väljaannetest Saksamaa poliitilised

¹ Vt Kuldkepp 2015: 143.

² Eesti sõjavangide elust Saksamaal 1918.

³ Eesti sõjavangide eraldamis- ja erikohtlemispoliitika kohta lähemalt vt Kuldkepp 2018.

⁴ Eesti sõdurite sõjakogemuse kohta Esimese maailmasõja ajal vt Esse 2016.

⁵ Siinkohal on tähelepanu alt kõrvale jäetud sõjavangidele jagatud emakeelne vaimulik kirjandus.

sihiseaded „töös sõjavangidega“ ning see, kuidas seda poliitikat eestlastest lugejaskonnale rakendada püüti. Teiseks vastas Eesti Heal oma veergudel sõjavangide kirjadele ning pakkus neile teatavat väljundit omaloomingu avaldamiseks, mis muudab ajalehe ka eestlaste laagriskogemust kajastavaks allikaks. Kolmandaks on võimalik jälgida Eesti Heale toimetaja(te) katseid nende kahe huvigrupi – poliitilisest mõjutamistegevusest huvitatud Saksa ametivõimude ja emakeelsest lugemisvarast huvitatud eesti sõjavangide – vahel keskteed leida ja mõlemale midagi pakkuda, jäädes seejuures ühtlasi tundlikuks kiiresti muutuvate olude suhtes ning võimalust mööda lubatava piire kombates.

Kasutatud allikad

Saksamaal asuvate sõjavangide poliitilise mõjutamisega, sh neile mõeldud trükipropaganda väljaandmisega tegeles Preisi Sõjaministerium (*Preußisches Kriegsministerium*, PKMIN), mille materjalidest suurem osa hävines Teise maailmasõja ajal. Üht-teist asjassepuutuvat Eesti Heale ja Meie Aja väljaandmisasjaolude kohta on siiski võimalik leida teiste PKMINiga suhelnud institutsioonide arhiivifondidest, mis on paremini säilinud.⁶ Samuti on laagriskirjanduse uurimisel abiks nn egodokumendid: sõjavangide enda kirjutatud kirjad, päevikud ja mälestused.⁷

Antud teema käsitlemisel keskseimad allikad on muidugi Eesti Heal ja Meie Aeg ise, mida mõlemat võib lugeda haruldaste trükiste hulka. Kataloogi Ester andmetel leidub Eesti Heale numbritest Tartus Kirjandusmuuseumis vaid nr 2 ja nr 10. Ilmselt see asjaolu on ajendanud Cornelius Hasselblatti märkuse, et ajaleht on „säilinud väga lünklikult“ (*sehr lückenhaft überliefert*) ning „võimaliku kaasaande“ Meie Aeg kohta leiduvat üldsegi vaid kaudseid andmeid (Hasselblatt 2006: 435). Tegelikult pole olukord siiski nii hull. Enamikust brošüürisarja annetest leidub eksemplare ka Eestis: Estri andmetel puuduvad täielikult vaid nr 1, nr 2 ja ilmselt ka nr 6.⁸ Eesti Heale nr 1 on kättesaadav Briti sõjamuuseumi (*Imperial War Museum*) filiaalis Duxfordis ning nr 1 ja nr 7 Rahvusvahelises Ajalehemuuseumis (*Internationales Zeitungsmuseum*) Aachenis. Kõige olulisem on aga see, et Saksa rahvusraamatukogudes Berliinis ja Leipzgis leiduvad mõlemast väljaandest täiskomplektid.⁹

Eesti Heal ja Meie Aeg: väljaandmise asjaolud

Sõjavangide hulgas emakeelse trükipropaganda levitamine oli Saksa sõjaväevõimude jaoks tavapärane praktika juba suhteliselt sõja algusest peale. Erinevalt aga prantsuse ja briti sõjavangide jaoks mõeldud laagrifileetidest, mis enamjaolt olid paljundatud mimeograafil ning mille levik piirdus ainult ühe laagriga, kuulus Vene sõjavangide seas monopol PKMINi poolt professionaalselt toimetatud ja trükitud väljaannetele¹⁰ (Pöppinghege 2006: 142-143). Vahest kuulsaim omasuguste seas oli alates 1915. aasta märtsist islamistidele sõjavangidele mitmes keeles, sh vene keeles trükitud ajaleht *El Dschihad*, mis levis 8200 eksemplaris ning kutsus üles pühasse sõtta Suurbritannia vastu (Pöppinghege 2006: 192;

⁶ Vt Kuldkepp 2018.

⁷ Mitmete asjassepuutuvate viidete eest on autor tänulik Liisi Essele.

⁸ MA nr 6 on see-eest leitav Eesti Riigiarhiivist: ERA f 2124 n 3 s 1333, l 8-22.

⁹ Autor tänab Mart Oravat, kes sellele tema tähelepanu juhtis.

¹⁰ Leidus muidugi ka vastupidiseid näiteid, nagu Gütersloh' ohvitseridelaagri venekeelne ajaleht *Djen*, mille toimetajaks oli pärastine Eesti riigikohtunik Anton Palvadre (Laaman 1964: 225).

Wangert 1920). Venelastest sõjavangidele olid mõeldud ka alates 1915. aastast Berliinis ilmunud Russkije Isvestija ning seda alates 1916. aastast asendanud Russki Vestnik, mis ilmus 2-3 korda nädalas kuni 100 000 eksemplaris. Russki Vestnik oli omakorda eeskujuks mitmetele teistele omasugustele, nagu Austrias välja antud Nedelja (Pöppinghege 2006: 192; Steppan 2014: 172) ning ilmselt ka Eesti Heal ja teised Venemaa vähemusrahvustele mõeldud lehed.

Mõtte konkreetselt eesti (ja läti) sõjavangide tarvis emakeelseid ajalehti avaldada käis teadaolevalt esimesena välja soome aktivist Fritz Wetterhoff 1915. aasta aprilli lõpus Berliinis. Wetterhoff, kellele baltisakslaste organisatsiooni Saksa Rahvakaitse (*Deutscher Volksschutz*) poolt oli tehtud ülesandeks eesti, läti ja leedu sõjavangide seas propagandat korraldada, võttis vastavad ülesanded üle Sisekolonisatsiooni Edendamise Seltsi (*Gesellschaft zur Förderung der Innere Kolonisation*, GFK) tegelastelt Friedrich von Schwerinilt ja Erich Keupilt. Von Schwerin oli juba varem teinud Saksa ametivõimudele ettepaneku Vene vähemusrahvustesse kuuluvate sõjavangide eraldamiseks ja saksasõbralikus vaimus „erikohtlemiseks“ (Kuldkepp 2015: 144-150). Üks loomulikke vahendeid propaganda tegemiseks oli muidugi trükisõna. Wetterhoff arvas, et kõige õigem oleks asutada kaks eraldi ajalehte; üks eesti ja teine läti keeles. Avaldatama pidi sõjauudiseid, poliitilise, ühiskondliku ja kultuurilise sisuga artikleid ning teateid kodumaalt (Kuldkepp 2015: 154).

1915. aastal eestikeelsest ajalehest siiski asja ei saanud ning tagajärjeks jäi ka Wetterhoffi „töö sõjavangidega“ üleüldse. Ettevõtmist raskendasid erinevad praktilised asjaolud, sh propaganda korraldamiseks sobivate isikute puudumine (Kuldkepp 2015: 158-159). Peamine takistus oli ilmselt siiski selles, et esimestel sõja-aastatel puudus Saksamaa poliitilise ja sõjalise eliidi seas üksmeel Läänemereprovintside tuleviku asjus ning seetõttu polnud selge, kuivõrd soovitavaks sellist propagandat üldse pidada (Nagornaja 2010: 197).

Uuesti kerkis küsimus päevakorda 1917. aasta suvel, kui Saksa ülemjuhatus (*Oberste Heeresleitung*, OHL) oli teinud põhimõttelise otsuse hõivata ka Balti regiooni põhjapoolne osa ning sellega seoses tekkis uus initsiatiiv sealt pärit sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks (Kuldkepp 2018). 1917. aasta 28. juuliga dateeritud PKMINi salajases ringkirjas Baieri, Saksi ja Württembergi sõjaministeeriumitele, milles tutvustati eesti, läti ja leedu sõjavangidele kohaldatavat eraldamis- ja erikohtlemisrežiimi, anti teada, et lisaks muudele privileegidele tuleb eesti, läti ja leedu sõjavangidele kättesaadavaks teha emakeelsed ajalehed, vaimulik lugemismaterjal, saksa keele õpikud ja muu, mille eest PKMIN hoolt kandma pidi.¹¹ Sama aasta 11. detsembril lisati, et kesklaagritesse (*Stammlagern*) tuleb kokku koguda läti-, leedu- ja eestikeelsed raamatud ning sealt tööbrigaadides olevatele sõjavangidele välja laenutada. Võimalikult laialt tuli levitada peatselt ilmuvaid lätlastele, leedulastele ja eestlastele mõeldud saksa keele õpikuid ning sobivaid ajalehti, millest olid hetkel olemas lätikeelne Dsimtenes Sinas¹² ning leedukeelsed Dabartis¹³ ja Lietuves Aidas.¹⁴ Eestikeelse ajalehe väljaandmine oli plaanis lähiajal.¹⁵

¹¹ Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden (edaspidi SächsHStA), 11248 Sächsisches Kriegsministerium, Nr 6994, I 78, Sõjaministeeriumi ringkiri 4238/7.17. U.K.D.R. Geheim! Sonderbehandlung lettischer, litaurischer und estnischer Kriegsgefangener, 28.07.1917.

¹² Saksakeelse pealkirjaga *Heimatsnachrichten*; ilmus okupeeritud Miiitavis (Jelgava) alates 1916. a. jaanuarist.

¹³ Saksakeelse pealkirjaga *Gegenwart*; ilmus Białystokis alates 1915. a. septembrist.

¹⁴ Saksakeelse pealkirjaga *Litauens Echo*; ilmus Vilniuses alates 1917. a. septembrist.

¹⁵ Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kriegsministerium 1688, Sõjaministeeriumi ringkiri 4389/11.17. U.K.D.R. Lesestoff für lettische, litauische und estnische Kriegsgefangene, 11.12.1917.

Eesti sõjavangidele mõeldud teadaanne uuest ajalehest avaldati 1918. aasta jaanuaris välja antud albumis „Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917-18.“ Eesti Heale nime kandev ajaleht pidi katsuma sõjavange „võimalikult kiiresti kõigea tutvustada, mis rahu-asjus sünnib,“ pakkuma neile poliitilisi ülevaateid ja tooma sõnumeid nii sõjaväljalt kui võimalusel ka kodumaalt. Lubati ka saksa keele algõpetuse ilmumist ning et „peale selle hakkavad järk-järgult veiksud raamatud ilmuma“. Ajalehte või raamatuid soovivad eestlased pidid saatma toimetusse oma aadressi. Lõpuks mainitakse, et eesti kirjaladuja võib kirjastuses tööd leida (MA 1: 16).

Veebruarikuus hakkas ajaleht tõepoolest ilmuma. Ühtekokku anti Eesti Healt välja 1918. aasta 27. veebruarist kuni 1. detsembrini 34 numbrit. Väljaandjana oli ajalehe päises märgitud „Verlag „Eesti Heale“, Dr. E. Boehme, Berlin-Lichterfelde, Curtius-Str. 54“ ning trükikojana „Druck von Arthur Löbe, Berlin-Steglitz, Schlossst. 93.“ Leht oli väikeses formaadis, pagineerimata ning üldjuhul neljaleheküljeline. Brošüürisarjas Meie Aeg ilmus 1918. aasta jooksul üheksa annet. Neist kahes esimeses on väljaandjaks märgitud „Kultur-Verlag, Berlin-Steglitz;“ alates kolmandast „Berlin, Lichterfelde: Eesti Heale kirjastus Berlinis.“

Tegijad ja toimetajad?

Eestikeelse ajalehe ja brošüürisarja toimetajatena said kõne alla tulla ainult eestlased. Ehkki Saksamaal elas eesti keelt oskavaid baltisakslasi, olid Keupi ja Wetterhoffi katsed nendega koostööd teha 1915. aastal ebaõnnestunud ning tõenäoliselt ei olnud ka nende keeleoskus ja eesti kultuuri tundmine enam piisavalt heal tasemel. Wetterhoffi ettepanek eesti- ja lätikeelset ajalehte „esialgu“ ise toimetama hakata ei näi tõsiseltvõetav (Kuldkepp 2015: 148-149; 154-156).

Eestlastest oli Wetterhoffil kontakt eesti privaatspoliitiku ja Saksa agendi Aleksander Kesküla, kellele laagripropaganda ei olnud võõras teema. 1915. aasta sügisel aitas Kesküla Saksa saatkonnal Šveitsis värvata sõjavangidele mõeldud brošüüre kirjutama ja ajalehte toimetama Vene pagulasest bibliograafi Nikolai Rubakini (Senn 1971: 139). Samal aastal oli Kesküla kohtunud Kopenhaagenis Eduard Vildega ning teinud talle Mihkel Martna sõnul ettepaneku Venemaal „defätistlike ideid levitama hakata,“¹⁶ mis võis samuti olla sõjavangidega seotud. Siiski pole märke, et Vilde oleks plaaniga nõusse jäänud. Martnale endale oli 1916. aasta detsembris Zürichis tehtud „kellegi sakslase poolt“ ettepanek Saksamaal eesti soost sõjavangide seas mingeid ülesandeid enda peale võtta, sh eestikeelset ajalehte toimetada, mille ta enda sõnul aga tagasi lükkas.¹⁷

1918. aastaks olid sobivad isikud siiski leitud, kuid PKMINi materjalide hävimise ning laagripropagandaga seotud võimalike müstifikatsioonide tõttu¹⁸ on neid tagantjärele võrdlemisi keeruline kindlaks teha.

Kindlalt on teada Eesti Heale ametlik toimetaja, kelleks oli ajalehe päises mainitud Dr. Erich Böhme (1879-) – slaavi filoloog, kes alates 1914. aastast oli töötanud Berliini Kaubanduskõrgkooli

¹⁶ ERA f 2124 n 2 s 321, l 154–155, Mihkel Martna Ferdinand Kullile, dateerimata [1918. a. suvel].

¹⁷ ERA f 2124 n 2 s 321, l 154–155, Mihkel Martna Ferdinand Kullile, dateerimata [1918. a. suvel]; Kuldkepp 2013: 344.

¹⁸ Nt venelastest sõjavangidele mõeldud brošüürisarja Rodnaja Rjetš ilmumiskohaks oli tegeliku Berliini asemel meelega ekslikult märgitud Moskva; Saksa kindralstaabi rahadega välja antud Russki Vestniku kohta püüti jätta muljet, et ajaleht on „eraomanduses“ ning vaevalt erinev ükskõik millisest teisest „liberaalsest Vene provintsiajalehest“ (Katkov 1968: 87) jne.

(Handelshochschule Berlin) vene keele lektorina. Böhmet mainib ühes 1927. aastal kirjutatud kirjas Vene emigrant Nikolai Trubetskoi: teda peetavat Vene keele ja kirjanduse asjatundjaks (знатоком) ning ta oli kuulunud Moskva ülikooli juures kuulsale keeleteadlase Filipp Fortunatovi loenguid (Glebov 2010: 483-484). Kuivõrd Fortunatovi teadustöö oli leedu keele alal, pole võimatu, et Böhmet oli mingeid teadmisi Baltimaadest. Tema publikatsioonid on aga kõik slaavi keelte alal, nende seas 1918. aastal ilmunud vene keele õpik (Beme 1918).

1918. aasta augustis Saksamaal käinud ajakirjanik Hindrik Prants (vt EH 2) kohtus Böhmega isiklikult ning kuulis tema käest üht-teist laagripropaganda kohta. Ilmselt nende teadete põhjal kirjutas Prants sama aasta sügisel ilmunud artiklis, et kuna Saksamaal „eestlaste vastu usu ja kultura ühtluse poolest enam huvi tunti, kui muude rahvuste kohta,“ olid Saksa ametivõimud tahtnud nende vaimsete tarviduste eest erilisel hoolt kanda ning Preisi sõjaministeeriumi poolt oli ajakirjanik Dr. Boehmele tehtud ülesandeks muretseda eesti sõjavangidele emakeelset kirjandust, mille juures „olid tal abiks üks Berlinis asuv eestlane ja mõned osavamad Eesti sõjavangid.“ Lisaks oli hakatud välja andma eestikeelseid lendlehti ja raamatukesi „keelesõpetuslise, maateadlise ja muu õpetlise sisuga“ (Prants 1918a, 1918b).

Nimetatud „osavamate sõjavangide“ kohta saab üht-teist teada sõjavang Juhan Randaru (end. Baranov) 1938. aastal üleskirjutatud mälestustest. Enne maailmasõja puhkemist oli Randaru olnud ametis trükiköötisena venekeelse Tallinna ajalehe Revelski Vestnik juures. Sõjavangi langes ta 1915. aastal Przemysli lähedal Poolas. Viibinud erinevates paigus Saksamaal, saadeti Randaru lõpuks Berlin-Steglitzi, kus asus „Riigipäeva liikme Löbe“¹⁹ trükikoda. Seal oli viibinud keegi „missionär Böhm“, kes osanud eesti keeles öelda ainult „Tere, sõber! Kuidas käsi käib?“ kuid kellel oli kokku kogutud hulk eestikeelseid raamatuid, ajalehti ja ajakirju. Randaru pidi neist tegema väljavõtteid ja trükkima need ära „ajakirjas,“ mis seejärel eestlastest sõjavangidele tasuta kätte saadeti. Samuti trükkis Randaru üleskutseid, milles palus eesti sõjavangidel toimetusele oma aadress saata. Trükikojas oli abiks keegi Tartu kandist pärit eestlane Tõnisson. 1918. aasta Saksa revolutsiooni ajal oli Löbe teinud Randarule ettepaneku Saksamaale jääda, kuid mees oli eelistanud tagasi Eestisse pöörduda.²⁰

Böhmet abistanud „Berliinis asuv eestlane“ ning seega Eesti Heale tegelik toimetaja, keda Prants ega Randaru aga millegipärast ei maini, oli suure tõenäosusega Eesti sotsiaaldemokraat Friedrich Karlson (1874-1937). Endine raamatukaupluse ja trükikojas kaasanik Karlson, keda Friedebert Tuglas iseloomustab oma mälestustes kui „noort, energilist ja algatusvõimelist ärimeest“ (Tuglas 1940: 607) oli aastatel 1905-1906 olnud Pihkvas poliitilise tegevuse pärast vangis ning põgenenud seejärel Berliini, kus oli tegev kaubanduses (Kleis 1932: 88). 1919. aastal nimetati Eesti välisdelegatsiooni liikme Mihkel Martna sõber ja parteikaaslane Karlson Martna poolt esimeseks Eesti konsuliks ja välisesinduse sekretäriks Berliinis, asukohaga Berlin-Steglitzis. Muuhulgas sai ta Martnalt ülesande tegeleda eesti sõjavangide kodumaale tagasipöördumise korraldamisega, „[k]una Karlson juba sõjaajal sõjavangilaagritega ühendust on püüdnud pidada, näit. vangidele kirjandust muretsedes“ (Martna 1930: 341).²¹

Otseselt Eesti Healega seostab Karlsoni Aleksander Kesküla käsikirjaline ääremärkus 1919. aasta jaanuaris Stockholmist Oskar Elevandilt saadud kirjale. Elevant kirjutab selles, et Berliinist oli saabunud

¹⁹ Võimalik, et Randaru ajab Arthur Löbe segi sotsiaaldemokraatliku poliitiku Paul Löbega.

²⁰ ERA f 2124 n 3 s 1085 Juhan Randaru (end. Baranov).

²¹ Võib olla märkimisväärne, et Eesti Heales avaldati vähemalt üks Martna kirjutatud tekst, algselt 1914. aastal ilmunud „Eesti külaelu 50 aasta eest“ (EH 24, vt ka EH 27).

eestlane Richard Esberg, kes „tervisid Karlssonilt toob“. Nende sõnade juurde on Kesküla pliiatsiga kirjutanud „NB! Kas to Karlsson es anna toda „Eesti Häält“ Eesti vangitele (Vene soldatid) Saksamaal välja?“²² Kesküla kahtlevale väljendusviisile vaatamata on põhjust seda oletust tõsiselt võtta.

Lõpuks tuleb asjaga seotud isikuna kõne alla ka Richard Esberg ise (1894-1923). Tallinna reaalkoolis ja Mecklenburgis Strelitzi polütehnikumis õppinud, väidetavalt seitset keelt osanud Esberg interneeriti ise sõja alguses tsiviilvangina Saksamaal ning töötas hiljem erinevates asutustes Saksamaal, 1919. aastal ka Stockholmi Eesti konsulaadi sekretärina.²³ 1918. aasta novembris välisminister Jaan Poskale kirjutatud kirjas teatas Esberg, et ta oli olnud ametnik Saksa välisministeeriumi ajakirjandusosakonnas (*Pressearchiv des Auswärtigen Amtes*), kus tema ametinimetuseks oli „Vene võõrrahvaste referent“ (*Referent für Fremdstämmige Russlands*). Saksa okupatsiooni ajal oli Esbergile pakutud erinevaid töökohti, sh 8 armeekorpusse (8 A. O. K.) ajakirjanduse jaoskonda Riiga, aga ka „eesti ajalehe ja sõjavangide asjus,“ mis ta oli kõik tagasi lükanud. 1918. aasta sügisel töötas ta majandusalal Saksa-Vene Majanduskomisjonis (*wirtschaftlicher Mitarbeiter im Deutsch-Russischen Wirtschafts-Ausschuss*).²⁴

Kuivõrd „veikene salakuulaja“ Esberg,²⁵ kes Saksa välisministeeriumiga lähedalt seotud oli ning Berliinist Karlssonilt tervitusi tõi, tõepoolest „eesti ajalehe ja sõjavangide asjus“ tehtud pakkumise tagasi oli lükanud, on muidugi raske öelda. Fakt aga, et ta oma kirjas Poskale seda asjaolu üldse mainib, ilmselt osutab, et mingisugune seos tal kogu ettevõtmisega oli.

Eesti Heal ja Meie Aeg kui Saksa propaganda

Hindrik Prantsu järgi oli eestikeelne ajaleht asutatud selleks, et „Eesti sõjavangide tungivat ihaldust ajasündmustega tutvaksamise järele täita.“ Prants arvas ka, et kuigi „[s]õnumite värskeusega leht muidugi kiidelda ei või,“ olevat need, mis seal leiduvad, „kokkuvõtlikult ja võimalikult erapooletult kirjutatud, niihästi sõjakäigust kui muudest sündmustest“ (Prants 1918a).

Tegelikult oli asi erapooletusest muidugi kaugel: ajalehe ja brošüürisarja otstarve oli eesti sõjavangide poliitiline mõjutamine vastavalt neile eesmärkidele, mis olid seatud 1917. aasta 28. juuli PKMINi ringkirjas ja sellele järgnenud dokumentides. Sõjavange tuli tutvustada Saksa kultuuri, töö ja majandusliku eduga ning veenda neid Saksamaa üleolekus Venemaast; ühtlasi aga äratada neis rahvuslikke tundeid ja seeläbi separatismi, millest loodeti abi Saksamaa sõjasihtide teostamisele idarindel. Võimalikke põgenemiskatseid ennetades tuli põhjendada ka seda, miks sõjavange veel koju ei lubata (Kuldkepp 2018).

Eestikeelse laagrikirjanduse „rahvuslikku“ aspekti ei tohi siiski üle hinnata. Suurem osa Eesti Heale ja Meie Aja sisust oli tõlgitud ja kohandatud venelastest sõjavangidele mõeldud materjalidest nagu brošüürisari Rodnaja Rjetš („Emakeel“) ja ajaleht Russki Vestnik. Nende trükiste ülesanne oli edastada positiivset pilti Saksamaast ja kajastada Venemaal valitsevat katastroofilist olukorda, samal ajal aga kuulutada ette tulevast Vene-Saksa sõprust ning hoiduda põhimõtteliselt halvustavatest märkustest

²² Yale University Library, Alexander Kesküla papers, Box 1, Oskar Elevant Aleksander Keskülale 07.01.1919.

²³ Richard Esberg 1923.

²⁴ ERA f 957 n 11 s 45, l 7-8, Richard Esberg Jaan Poskale 20.11.1918.

²⁵ Oskar Elevandi iseloomustus. Yale University Library, Alexander Kesküla papers, Box 1, Oskar Elevant Aleksander Keskülale 07.01.1919.

Venemaa suhtes (Steppan 2014: 178). See tähendas, et ka eestikeelsete väljaannete kandev toon oli pigem venesõbralik (saksasõbralikkusest rääkimata) ning negatiivsed hinnangud olid suunatud peamiselt Venemaa liitlaste, Prantsusmaa, Ameerika Ühendriikide ja eriti Suurbritannia vastu.

Eriti selgelt ilmneb eestikeelse laagrikirjanduse sugulus venelastele määratud propagandaga Meie Aja sarjast, mille kõik anded, v. a. nr 1, 2 ja 9, on tõlgitud algselt venekeelsete Rodnaja Rjetši sarja vihikutest.²⁶ Siiski ilmus Meie Aja sarjas ka kolm algupärast teost: album „Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917-18“ (MA 1) ning kaks saksa keele õpikut (MA 2, 9).

Ka suur osa Eesti Heales ilmunud pikematest artiklitest põhines arvatavasti esialgu venelastest sõjavangidele mõeldud materjalidel. Aeg-ajalt on eestikeelse teksti juures ära toodud allikas, milleks mõnikord on olnud Saksa või Eesti ajaleht; kõige sagedamini aga Russki Vestnik.²⁷ Lühemad uudisenuvad põhinesid seevastu Saksamaa telegrammibüroode teadetel, mis olid juba iseenesest kallutatud, tuues uudiseid ühest küljest Saksa lahinguvõitudest, sõjasaagist ja poliitilistest edusammudest, teisest küljest aga Entente'i maade kaotustest ja ebaedust, Venemaal valitsevast kaosest jne. Mingil määral sisalda Eesti Heal siiski ka algupärast Eesti-teemalist materjali, mis osaliselt oli arvatavasti Friedrich Karlsoni kirjutatud ning peegeldab tema sotsiaaldemokraatlikku vaatenurka Eesti majanduslikule ja poliitilisele tulevikule Saksamaa poolt domineeritud Euroopas.

Järgnevalt kirjeldan mõningaid olulisemaid propagandistlikke tendentse ja teemasid, mida võib leida Meie Aja ja Eesti Heale tekstidest kuni 1918. aasta novembrini (MA 1-8, EH 1-29). Teistest eristuvad Eesti Heale viis viimast, Saksa revolutsiooni ajal ilmunud numbrit (EH 29-34), mida käsitlen eraldi.

1. Saksamaa

Eesti Heale ja Meie Aja kuvand Saksamaast on ootuspäraselt positiivne: Saksamaad esitletakse kui eriti kõrgel kultuurilisel tasemel riiki ning seega kui Euroopa loomulikku valitsejat ja tulevase maailmarahu garanti. Saksa riigikorda tutvustavas vihikus „Saksa keiserriik“ esitatakse retooriline küsimus: „kas see vägev, isekujuline ühendus, mitte laialdasema, tervet Euroopat siduva ühenduse eelkuju ei ole,“ mille loomisel muutuks sõda kahe Euroopa riigi vahel sama rumalaks mõtteks, „kui praegusele sakslasele sõjavõimalus mõne hertsogiriigi Saksen-Meiningeni ja vürstiriigi Schwarzburg-Rudolstadt vahel“ (MA 3: 32).

Suur osa Eesti Heale sisust on pühendatud 1918. aasta võitlustele läänerindel, mida kajastati äärmiselt saksameelses võtmes;²⁸ mõnikord isegi kasutades meie-vormi (nt „meie pealetungimine tuli neile täiesti ootamata“ (EH 6)), mis osutab, et ka eesti sõjavangidelt oodati samastumist Saksa sõjaeduga. Pidevaid teateid toodi Saksamaa ja teiste Keskriikide sõjasaagist,²⁹ uutest sõjavangidest (EH 8), väljajagatud raudristide arvust (EH 19, 28) jne. Teisest küljes olid tähelepanu all eriti Suurbritannia kaotused ja

²⁶ Üleüldse ilmus seal Saksa rahvusraamatukogu kataloogi andmetel aastatel 1915-1918 kokku 121 annet.

²⁷ Vt nt EH 6, 8, 10, 11, 13, 17.

²⁸ EH 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20.

²⁹ EH 2, 3, 14, 15.

ebaedul,³⁰ mida mh nähti meeleheitlikes sammudes nagu lirimaal kohustusliku väeteenistuse sisseviimine³¹ ja Inglismaal asuvate Vene alamate sõjaväkke sundimine (EH 9, 12).

Augustikuus alanud Entente'i vägede vastupealetungi kirjeldatakse kui aeglast, suurema edulootuseta edasirühkimist „[e]hk nad küll inimeste ega materjali kahjude peale mingisugust rõhku ei näi panema“ (EH 22). Sakslaste taganemist kujutatakse seevastu ajutise taandumisena: „[s]akslased taganevad õige aegamööda oma endistesse hästi sisseseatud seisukohtadesse“ (EH 23), mille „läbimurdmiseks näib liitlastel vähe lootust olevat, sest et nad nelja sõja-aasta jooksul väga tugevaks on tehtud“ (EH 24), samas kui „Saksa liinisid ei ole neil kusagil korda läinud läbi lüüa, kui ka sakslased siin-seal taganenud ja mõned maaribad pealetungijate kätte on jätnud“ (EH 26).

Üks läbivaid teemasid Saksa sõjaedu kirjeldamisel on Saksa relvastuse üleolek lääneliitlaste omast ning sellega seotud sõjalised saavutused. Põhjalikku kajastamist leiab Pariisi laskmine uuetüübiliste Saksa suurtükkidega,³² Saksa edu õhulahingutes ja seeläbi liitlastele põhjustatud kahjud³³ ning Saksa allveelaevade julge tegevus.³⁴ Üldse olevat Saksamaa vaenlastele juba sõja algjärgus tulnud ebameeldiva üllatusena, „et kalliste inimeste asemel igal pool raudsed masinad vaenlaste vastu võidi välja saata“ (MA 1:2).

Kõne all on ka Saksamaa tehnilis-tööstuslik areng laiemalt, nt Saksa keemiatööstuse edenemine sõja ajal (EH 12), uued vedurid ja vagunid (EH 18) ja „Elektri jõuu Bitterfeldilt Berlini juhtimine“ (EH 21). Samuti tõsteti esile Saksa edusamme meditsiini, rahvamajanduse, hariduse ja kultuuri alal: viimasel talvel olevat inimeste suremus Saksamaal vähenenud (EH 13), Saksa põllumehed võivad vaatamata sõjale oma olukorda rahuldavaks pidada (EH 15), „toitluse korraldamine on iga aastaga ikka enam edenenu“ (EH 26), „[r]ahuaja majapidamisele ettevalmistused võtsivad 1917. a. Saksamaal ikka enam ja enam kindlamat kuju“ (EH 5). Kirjutati ka Saksamaa heal järjel koolidest (EH 7, 8), uue ülikooli asutamisest Nürnbergis (EH 20) jne.

2. Venemaa liitlased ja nende sõjasüü

Enamgi, kui positiivne Saksamaa-kuvand, iseloomustab Meie Aja ja Eesti Heale propagandistlikku retoorikat negatiivne pilt Venemaa liitlastest. Eriti Suurbritanniat („Inglismaad“) kujutatakse peamise sõjaõhutamajana, kes oli maailmasõja algatanud, Tsaari-Venemaa sõtta kiskunud ning takistas nüüd rahusõlmimist. Viimases punktis oli Suurbritannia vastandiks Nõukogude Venemaa, mistõttu albumis „Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917-18“ avaldatakse tänu Vene revolutsionääridele, kes olid idarindele lõpuks rahu toonud: „Lenini ja Trotski nimed kirjutab ajalugu kuldtähtedega igavuse raamatusse. Mis Inglise sabarakul Miljukovil võimata näis olema, milleks Kerenskil ja Tereschenkil julgus puudus, see samm oli julgetel rahusõpradel esimeseks pühaks ülesandeks“ (MA 1: 1). Konkreetselt sõjavangide jaoks tähendas vaheerahu muidugi kauaoodatud võimalust koju pääseda: „Rõemus hüppavad

³⁰ EH 6, 8, 14, 24.

³¹ EH 6, 10, 14.

³² EH 5, 6, 7, 10, 13, 16.

³³ EH 5, 6, 12, 20, 23.

³⁴ EH 11, 12, 18, 22.

Teie südamed, Eesti sõjavangid. Teie viibite mõtetes kallis kodu omaste juures ja elate nüüd viimaks õndsas ootuses, et kodu kallis teid jälle pea oma kaissu võtab“ (MA 1: 1).

Põhjuseks, miks rahu juba varem ei sõlmitud, oli Inglismaa, kes on „Venemaale silma ees sõbraks, aga seljataga väga kardetud vaenlaseks.“ Õieti poleks tsaar Saksamaaga sõda üldse alustanudki, kui teda poleks pimestanud Suurbritannia salasepitsused (MA 1:2). Nüüd tegevat Entente'i maad aga kõik, et rahu võimalikult kaugele tulevikku jääks (EH2), kuna „seisavad ju nende riikide eesotsas ikka veel mehed, kes sõja lõkkele puhumise juures ämmamoori ametit pidasivad“ (EH 3). Ainult Vene bolševikud olid kohe võimule saades avaldanud soovi Keskriikidega rahuläbirääkimistesse astuda (EH 1), kuid Venemaa liitlased ei tahtnud sellest midugi midagi teada; mistõttu pole ime, et „Inglismaa, Prantsusmaa ja Amerika kasvava rahutusega Vene poliitilisi sündmusi tähele panevad ja kuni siamaale veel Vene praegust valitsust ja tema asemikkusid oma poolt seaduslikeks ei ole tunnistanud“ (EH 2).

Maailmasõja puhkemisel olid sügavad, eeskätt majanduslikud põhjused, mis tulenesid imperialistlike riikide omavahelisest konkurentsist maailmaturgude pärast (MA 5: 4). Seetõttu tuli sõjasüü kindlaks tegemisel lähtuda sellest, milline suurriik sõjast kõige enam kasu saab. Vastus sai olla ainult Suurbritannia, kuna Saksamaal olevat juba niikuinii olnud kõik eeldused Euroopa majanduslikuks suurvõimuks kujuneda (MA 5: 14), Inglismaal koos oma liitlase Prantsusmaaga polnud aga peale sõja „teisi abinõusid olemas, et oma võistlejast lahti saada, kes temalt esimest kohta maailma-turul ära võtta ähvardas“ (MA 8: 1).

Venemaa oli tõmmatud sõtta sellepärast, et kuigi Briti ja Prantsuse valitsevad ringkonnad olid sõda juba aastakümned ette näinud, „teadsivad aga ka ühtlasi, et nad oma jõuga nii tugevast vastasest jagu ei saa“ (MA 5: 37). Seega lootsid nad oma eesmärki – võitu Saksamaa üle – „ilma vaevata ja ohvriteta kättesaada; kuna teised rahvad selle ülesande täidesaatma pidivad“ (EH 3). Eriti Inglismaa oli püüdnud igati näidata, et „Venemaa Saksa ikke all kannatada,“ teinud seal ägedat kihutustööd Saksa kaupade boikoteerimiseks (EH 3) ning Venemaa niimoodi lõpuks sõtta tõmmanud.

Nüüdki polnud rahutegemist lääneriikide poolt oodata, sest ehkki „rahu-erakonnad niihästi Inglismaal kui ka Prantsusemaal jõudsasti kasvamas on,“ ei olnud nende riikide juhtidel veel kadunud lootus Saksamaast jagu saada (EH3). Inglismaa juhtmõte olevat ikka olnud „Europas võita, et asumaades võtta,“ mistõttu Suurbritannia ei taha enne rahu teha, kui vastased on täiesti võidetud ja „maailmakorda oma tahtmise järele sisseseada võib“ (EH 6). Üleüldse pidavat inglased ennast äravalitud rahvaks, kes „kujutavad omale ette, et nad Juuda rahva järeletulijad olla. Jumal karistas juutisid ja saatis nad tervesse maailma laiali, kuna ta nende asemele Inglise rahva ära valis, nii seletavad inglased“ (EH 3).

Eriti küüniline katse tegelikke võimuambitsioone varjata on Suurbritannia soov näidata ennast rõhutatud rahvaste kaitsjana, kuna iseäranis Iirimaa saatus olevat „kõige selgemaks ja trehvavamaks näituseks, kuidas Inglismaa veikeste rahvaste kasusid kaitseb“ (MA 7: 5). Sama lugu oli ka Indiaga: „Inglismaa on India nii välja imenud, et viimane täiesti vaeseks on jäänud ja sellel viljarikkal maal pea vahetpidamata nälg ja katk valitsevad“ (EH 3). Ka Vene revolutsiooni oli Inglismaa tervitanud ainult seni, „kuni teda Miljukovi laadi imperialistid tegivad,“ aga kui „ilmsiks tuli, et meie revolutsion rahva revolutsion on ja vene rahvas oma ühenduseosaliste plaanide eest enese verd valada ei taha,“ oli Inglismaa vaade hoopis teiseks muutunud (MA 7: 4).

Erinevalt võimuahnest Suurbritanniast kujutatakse Ameerika Ühendriike pigem rahaahne riigina, mis sõja pealt ainult teenida tahab. Pärast sõtta astumist olevat USA president Wilsonist saanud üks kõige

ägedamaid rahuvastaseid, kuna Ameerika peab seda endale väga kasulikuks, et „Europa riigid ennast vere- ja varandusevaeseks sõdivad“ (EH 1). Kogu võim Ameerikas „seisab õieti tosina rahameeste käes“ ning lihtrahval puuduvad igasugused õigused. Näiteks „[h]ullumajade arvustikkudest“ olevat näha, kui „määratu palju nõdrameelseks jäämisi puuduse, vaeva ja üleliigse töötamise tagajärjel on sündinud“ (EH 12). Seega olevat ameeriklaste lubadus teistele rahvastele vabadust tuua iseäranis halb nali, kuna „tõepoolest ei ole terves maailmas teist maad, kus niisugune hirmuvalitsus valitseks, kogu elu nii eeskirjade järgi käiks ja rahvas nii väljakurnatud saaks, kui Põhja-Amerika Ühendatud riikides“ (EH 15).

Prantsusmaad kujutatakse eelkõige nõrga ja kannatava, sõja juba praktiliselt kaotanud riigina, mida pidevalt tabab ebaedu, olgu selleks lahingumoonalao plahvatus Pariisis (EH 4), puudus toiduainetest (EH 15) ja töölistest (EH 18) või suured kaotused sõjaväe isikkoosseisus ja halb demograafiline olukord (EH 7, 15). Ära toodi teateid rahutustest Prantsusmaal (EH 9), Prantsuse võõrleegioni tulevasesst laialisaatmisest (EH 12) ning isegi sellest, kuidas Prantsusmaa liitlane Suurbritannia olevat Calais' linnas väidetavalt kogu võimu enda kätte võtnud (EH 9).

3. Venemaa ja tulevased Saksa-Vene suhted

Saksa propaganda järgi pidid sõda ja lääneliitlaste püüded „Saksamaad ilmaturul plaanilikult boikoteerida“ tooma kõige rohkem kahju nendele maadele „kes oma geograafilise seisukoha ja majandusliste tingimiste tõttu ilma Saksamaaga kaubavahetusesse astumiseta läbi ei saaks,“ st eriti just Venemaale (MA 8: 40). Seevastu Saksamaa võidu korral pidid tulevased Saksa-Vene suhted kujunema lähedasteks ja vastastikku kasulikeks ning nende juures pidi sakslastele kui kõrgemal arengutasemel olevale rahvale kuuluma omamoodi tsiviliseeriv roll.

Sakslaste kultuurilist üleolekut slaavlastest seletatakse asjaoluga, et „sakslased elasivad [...] Europa südames, kuhu teadused, ülesleidused ja kõik hariduse võidud rutemalt sissetungisivad“ (MA 4: 6) ning ka sõja ajal olevat juba näha olnud, „missuguse usinuse ja hoolega Saksa soldatid võidetud maades sõja läbi hävitatud korda jälle jalale püüavad seadida, missuguse õhinaga nad tühjaks jäänud põldudel töötavad ja missuguse lõbuga nad niidavad ja rehte peksavad.“ Seetõttu oli selge, et sakslased ei ole Venemaale toonud „mitte ainult hävitust ja hukatust,“ vaid ka „ühe osa oma kulturast, mille mõju tulevikus kahtlemata vilja kandma saab“ (MA 6: 29-30). Nii, nagu juba enne sõda oli iga Venemaal reisinud isik „vististe ka igal pool selles hiiglariigis Saksa töö ja kultura jälgesid märganud,“ pidid ka pärast sõda sakslased „Vene ettevõtetes eesotsas marssima“ (EH 3). Seega tuli Venemaa uutel võimukandjatel silmas pidada, et Venemaa „majandusline tulevik kaubanduslise läbikäimise edenemises Kesk-Euroopa riikidega seisab,“ samal ajal kui Ameerika ja Inglise kapitali osakaalu suurenemine endast suurt ohtu kujutab (EH 1).

Peatselt muidugi selgus, et Saksamaa poolt enamlastele pandud lootused jäävad täitmata: bolševikud osutusid ebausaldusväärseteks partneriteks nii Brest-Litovski rahuläbirääkimiste ajal kui nende järel ning esialgset soovi Lenini ja Trotski nimed „kuldtähtedega igavuse raamatusse“ kirjutada (MA 1: 1) asendas pettumus. Suur osa Eesti Heales avaldatud uudistest kajastas Vene revolutsiooni ning kriitikaga enamlaste aadressil ei olnud kitsid. Regulaarselt toodi ära uudiseid erinevatest valgekaartlikest

valitsustest ja bolševike vastu suunatud saksioonidest,³⁵ kaupade ja toiduainete puudusest,³⁶ raskest rahalisest olukorrast,³⁷ enamlaste majanduspoliitilistest läbikukkumistest (EH 9, 17) ning kõrgest kuritegevusest Venemaal (EH 9, 16). Tihti puudutatud teema oli enamlaste vähene austus eraomandi ja erainitsiatiivi vastu, mis võis väljenduda raha konfiskeerimises kapitalistidelt riigikulude katteks, talupoegadelt vilja konfiskeerimises (EH 10), või ka pärandusõiguse kaotamises (EH 11) ja uutes kõrgendatud maksudes (EH 12).

Võrdlemisi üksikasjalikult kajastati Vene kodusõja kulgemist, sh. Punaarmee loomist (EH 5), Tšehhi vägede tegevust Siberis (EH 14, 15), Entente'i vägede interventsiooni Põhja-Venemaal³⁸ ja Jaapani interventsiooniplaane Siberis.³⁹ Suurt tähelepanu pälvisid Saksa saadik Mirbachi mõrv ja sellele järgnenud Saksa-Vene läbirääkimised (EH 16, 18) ning endise tsaari tapmine (EH 18, 20).

Mis puudutab Venemaast eraldunud riike, siis väga põhjalikult oli juttu olukorrast Saksamaaga rahu teinud Ukrainas,⁴⁰ eriti plaanidest Ukrainast toiduained Saksamaale välja vedada⁴¹ ning sellega seotud sõjalistest operatsioonidest (EH 10, 11). Sama üksikasjalikke uudiseid toodi poliitilisest ja sõjalisest olukorrast Soomes,⁴² sh Saksa interventsioonist Soome kodusõjas.⁴³

4. Eesti sõjavangid ja Eesti tulevik

Ehkki eestikeelne laagirikirjandus oli suunatud eesti sõjavangidele, tehti neist endast ja Eesti oludest juttu võrdlemisi harva. Kui seda siiski juhtus, nähti Eesti saatust osana tulevases Saksa-Vene vahekorras ning Venemaa majanduse taassünnist. Viimase juures pidi ka eestlastel, sh eesti sõjavangidel olema oma roll mängida, kuna „Venemaa seisab paljudest rahvastest koos, kellel ainult üks ühine soov on: võimalikult hästi elu maitseda ja raha teenida“ (EH 3).

Seega tuli nüüdsel ajajärgul, „millal otse kui nõia võimu abil Veneriigi määratumad magavad looduse rikkused inimesesooles kasulikkudeks tarbeasjadeks muutuvad“ ka eestlastel endast „igasugu tuimus ja vaimline laiskus“ maha raputada ning asuda tegevusse, „et kord maailma turul öeldud saab: Eesti põllumehe, Eesti karja kasvataja, Eesti aedniku, Eesti käsi- ja vabrikutöö kaubad on läbi ja läbi hääd, puhtad, ilma ühegi veata, andke meile neid kaupasid“ (MA 1: 2). Eriti Vene revolutsiooni järel, kui emakeelt kõikjal vabalt tarvitada võis, polnud enam kahtlust, „et meie kõrgema hariduse juures oma põllumajandust, oma algavat vabriku tööd ja kaubandust õitsevale järjele tõstame“ (MA 1: 6).

Haridustaseme tõstmiseks oli iseäranis hea võimalus eesti sõjavangidel, kes Saksamaal elades ja töötades pidid igal sammul nägema, „missugune hiigla võim rahvaharidusel ja kultural on“ (MA 1: 14). Seega tuli neil lahtiste silmadega ringi liikuda ja oma ümbruskonda tähele panna, mis ei teinud vangipõlve mitte üksi kergemaks ja huvitavamaks, „vaid võib ka tulevikus tööde ja toimetuste juures

³⁵ EH 2, 4, 5, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20.

³⁶ EH 2, 4, 9, 12, 13, 24, 30.

³⁷ EH 3, 8, 10.

³⁸ EH 12, 15, 16, 17.

³⁹ EH 5, 6, 9.

⁴⁰ EH 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 19.

⁴¹ EH 5, 6, 9, 15.

⁴² EH 2, 3, 4, 7, 9, 10, 11, 18, 21, 24, 27.

⁴³ EH 5, 6, 7.

kõigiti kasulik olla“ ning olla isegi „sõjavangidele nagu tasuks nende raskuste eest, mida neil ärakanda tuleb“ (EH 24).

Lootused helgemale tulevikule olid muidugi seotud Brest-Litovski rahulepinguga, mida eestlastel ei tulnud hinnata mitte üksi rahutoomise pärast, vaid ka rahvusliku separatismi seisukohalt. Taoline venevaenulik tonaalsus eristab konkreetselt eestlastele suunatud propagandat sellest, mis oli mõeldud kõigile Vene sõjavangidele. Nii olevat eestlased „[o]ma lähema läbikäimise tõttu rootslaste ja sakslastega [...] germaani rahvasoolt korra- ja tööarmastust omandanud, mis [neile] mõistliku tagasihoidmise juures arusaamist edenemise tarvidusest on andnud“ (EH 1) ja seega oli neile „see rahuleping ülitähtis, sest tema järele ei ole Venemaal Eesti ja Liivimaa saatuse üle enam kaasarääkimise õigust“ (EH 2). Eriti viimase aja sündmused olid näidanud, et venelaste poolt enam mingit tuge oodata ei ole ja eestlaste elu ja varandus „on ainult niipalju kaitstud, kui meie ise seda tugeva enesekaitse läbi teha suudame“ (EH 1).

Tulevane Venemaa mõjuväime vähenemine Eestis pidi olema pöördumatu. Artiklis „Missuguses sihis edeneb tulevikus Eesti majandus“ nenditakse, et Vene mõju Eesti majandusele on juba „sügavasti langenud“ ja edaspidi tuleb hakata „koguni teiste mõjuväimudega arvet pidama.“ Eestile olevat taoline areng soodne, kuna Eesti paikneb „kolme suure turu vahel“ (Peterburi, Saksamaa, Soome), mis kõik nõuavad Eesti põllumajandussaadusi. Selleks pidi aga arenema põllutööstus ja tõusma haridustase, kuna „muidu ei kannata Eesti põllumees tulevikus võistlust välja“ (EH 19).

Lisaks üksikutele pikematele artiklitele kajastati Eesti-temaatikat terves hulgas lühiuudistes. Tuues teateid Saksa vägede pealetungist Liivi- ja Eestimaal ning eestlaste asuala poliitilisest saatusest Saksa okupatsiooni all⁴⁴ juhiti aeg-ajalt tähelepanu koostööle eestlaste ja sakslaste vahel, seda nt uudises, et „baltisakslased ja põllupidajad“ olid abipalvetega Saksamaa poole pöördunud, et see enamlikule korraldajale lõpu teeks (EH 1) või et eesti rahvusväeosad olid sakslaste sissetungi vabatahtlikult toetanud (EH 2).

Siiski on märkimisväärne, et enamjaolt toodi Eesti- ja Liivimaad puudutavad uudised ära ilma igasuguste poliitiliste kommentaaride või seisukohavõttudeta. Taolises kiretus võtmes kirjeldati näiteks Balti maanõukogu otsust Saksa keisrilt kaitset ning Saksamaaga liitumist paluda (EH 7), Saksa abikantsler von Payeri kõnet Baltimaade ja sh Eesti Maapäeva saatuse kohta,⁴⁵ Vene saadik Joffele antud märgukirja, millega Eesti- ja Liivimaa end Venemaa küljest lahti ütlesid (EH 12), Brest-Litovski lisalepinguid, millega Eesti- ja Liivimaa Venemaa küljest lõplikult eraldati (EH 22, 23) ning „Eesti komitee“ liikmete vangivõtmist Moskvas (EH 24). Saksa okupatsiooni aegsetest oludest Eestis oli juttu vähe. Mingil määral toodi ära vaid uudiseid majanduse ja põllumajanduse alalt, nagu Saksamaale välja rändavatest Eesti töölistest (EH 21), turuhindadest kodumaal (EH 25), kehvast viljasaagist (EH 26) ning toitlusolukorrast Eestis (EH 27). Vähest kajastamist leidsid ka haridusolud: Tartu Ülikooli minek sakslaste juhatuse alla (EH 10, 20), kõrgemate ja keskkoolide korraldus Eesti- ja Liivimaal (EH 16) ning rahvakooliõpetajate seminar Tartus (EH 28).

5. Eesti Heal nr 29-34

⁴⁴ EH 1, 2, 4, 18.

⁴⁵ „Sellel endisel Eesti maapäeval ei olnud vist kuigi suurt sisemist mõju, sest ta olla ainult üheainsa päeva tegev olnud ja ei olnud sel ajal enam ametis, kui meie maale sisse tungisime“ (EH 10).

Märkimisväärsed muutused poliitilises tonaalsuses on näha kõige viimastes Eesti Heale numbrites, mis ilmusid juba hoopis uutes oludes: keset Berliinis puhkenud ülestõusu, mis kasvas kiiresti kogu Saksamaad hõlmavaks revolutsiooniks. Eesti Heale kajastas samal ajal üsna kiretus stiilis rahuläbirääkimisi Wilsoniga,⁴⁶ Austria-Ungari sõjakaotust (EH 29, 31) ning vaherahuläbirääkimisi ja vaherahu sõlmimist Entente'i liitlaste ja Saksamaa vahel (EH 31, 32). Oluline areng leidis aset aga Eesti olude kujutamises, mis nüüd võtsid enda alla Eesti Heale mahust varasemast palju suurema osa ning kus kerkisid esimest korda üles varjatud kriitikanoodid Saksa sõjaväevõimude aadressil.

Samas ajalehenumbris, kus trükiti uudis selle kohta, et Liivimaa, Eestimaa, Riia ja Saaremaa ühendatud maanõukogu on Liivi- ja Eestimaa iseseisvaks tunnistanud (EH 29), toodi ühtlasi ära ka Eesti Maaliidu keskkomitee palve, et vastavalt hiljutisele riigikantsleri kõnele lubataks Baltimaades viivitamatult uuesti poliitiliste erakondade tegevust ning kaevati selle üle, et „uued Ülem-Ida rahad“ olid petmisi esile kutsunud (EH 29). Kriitika jätkus järgmistes numbrites: suur puudus olevat materjalidest Tallinna tänavavalgustuse jaoks „ja kus veel midagi saada, on see kohutav kallis“ (EH 31), maksev veo- ja reisikeeld oli „ennegi suuri kaubahindu veel tõusma pannud“ (EH 31), elanikkonna toitlusasi olevat „ütlemata kurb“ (EH 31) ning vargused Eestis olid „viimasel ajal ennuulmata rohkeks läinud“ (EH 32).

Pikemas artiklis „Maaküsimus Eestimaal“ tõstatati isegi maareformi mõte: eestlaste väljarännet linnadesse ja Venemaale saab takistada see, kui inimestele maad kättesaadavaks teha, „sest inimene, kellel tükikene maad ja oma majapidamine on, ei lahku pea kunagi põllutöö juurest.“ Maa kättesaadavus Eestis on aga halb, kuna „meie maa veikese maaomanikkude kasti käes seisab ja suurtel rahvahulkadel võimalik ei ole maad oma tööjõu abiga viljakandvaks muuta.“ Kuigi edasised arengud pidid muidugi olenema „meie maa tulevases riiklisest seisukorrast ja seaduseandmisest“ võis siiski arvata, et „[t]ulevikus saab meie kodumaal vististe osa suur maaomanikkude maast veikepõllupidajate kätte minema“ (EH 31).

Ilmse entusiasmi kajastati Eesti Heales Saksa revolutsiooni, mille juures olevat „[i]gal pool [...] tahtmist märgata, uuendusi kokkuleppimise teel läbi viia ja kodusõja eest hoida, nagu see Venemaal veel praegu möllab ja kogu maa ära hävitab“ (EH 32) ning muidugi ka maailmasõja lõppemist (EH 34). Samuti toodi viimastes numbrites ära teated, et Eesti Maapäev on Tallinnas kokku tulnud ja võimu Saksa sõjaväevõimudelt üle võtnud (EH 33) ning Eesti on iseseisvaks vabariigiks kuulutatud (EH 34).

Eesti Heale ja Meie Aeg kui aime- ja tarbekirjandus

Poliitilise sisuga tekstid moodustasid eestikeelsest laagrikirjandusest olulisima osa, kuid pea sama tähtsal kohal olid seal kirjutised, mida võiks liigitada aime-, tarbe- või populaarteadusliku kirjanduse alla. See muidugi ei tähenda, et neis oleksid poliitilised implikatsioonid täiesti puudunud. Meie Aja sarjas anti välja kaks saksa keele õpikut (MA 2, 9),⁴⁷ mille sisu ütleb midagi ka Saksa laagripropaganda kohta, kuid omas ajas olid need siiski eelkõige praktilised abivahendid – vähemalt selles osas langesid sõjavangidelt saksa keele õppimist nõudvate ametivõimude ja sõjavangide enda huvid kokku.

⁴⁶ EH 27, 28, 29, 30.

⁴⁷ Neist esimene ilmus 1918. aasta veebruaris (MA 1: 16) ning teine praktiliselt samal ajal, kui Eesti Heale ilmumine 1918. aasta detsembri alguses seisma pandi (EH 15).

Soov sõjavangidele huvitavaid ja kasulikke teadmisi pakkuda ilmneb ka Eesti Heales, mille sisust on märkimisväärne osa pühendatud suhteliselt mittepoliitilisele teabele. Osaliselt on see ilmselt seletatav PKMINi eesmärgiga tutvustada sõjavange Saksa majandussaavutustega. Nii teatati Eesti Heale 4. augusti numbris, et kuna enamik sõjavange olid varem põllutöös tegevad olnud, kavatsetakse edaspidi avaldada kirjatükke põllutööde kohta: „paljudel eestlastel on võimalik ennast Saksa täielikumate põlluharimise viisidega tutvustada, mis neile pärastpoole kasulik võib olla.“ (EH 19). Nii ilmusidki artiklid „Saksamaa veikeloomade pidamine sõja ajal“ (EH 18), „Kunstsõnniku tähtsus maaparandamise juures“ (EH 20), „Veiste puhastamisest“ (EH 21) ja „Väetisained“ (EH 29). Teistest praktilisematest küsimustest tutvustati toiduainete hindu Venemaal (EH 1, 13, 15) ja Ukrainas (EH 15), leivanorme erinevates Euroopa riikides (EH 13) ning eeldatavaid kaupade hindu pärast sõda (EH 28). Suur hulk artikleid oli seotud meditsiini ja tervishoiuga, sh „Vaimlise töö mõju keha peale“ (EH 13), „Õhu-, valguse- ja päikesevannid“ (EH 15), „Influentsa“ (EH 17), „Valu ja ta vähendamine soojuse mõjul“ (EH 21), „Kunstlikud käed“ (EH 22), „Kuidas ennast lühikese nägemise eest hoida“ (EH 26) jne.

Osa tekstidest on otseselt seotud maailmasõjaga, käsitledes sõjast osa võtnud sõdurite arvu (EH 2); suurtükitald praegusel ja endisel ajal (EH 10), püssirohu päritolu ja kasutamist (EH 15), sõjalaevastiku maksumust (EH 16) jne. Eriti suurt huvi näis Eesti Heale toimetuse tundvat lennunduse⁴⁸ ja side⁴⁹ vastu. Samalaadset käsitlemist leidsid aga ka mittesõjalised teemad nagu elekter majapidamises (EH 17), „[k]okku kogutud jõud“ (akumulaatorid) (EH 18) ja „[p]äikese jõu abil käimapandavad masinad“ (EH 30). Lisaks püssirohu päritolule võeti luubi alla ihukatete tekkimine (EH 11), kauplemise ja raha tekkimine (EH 15), söngi päritolu (EH 20), aedlinnad (EH 25-26), siidiusside kasvatamine (EH 28), loomade kodustamine (EH 32), linakasvatamise ajalugu (EH 34) jne jne.

Tundub, et raamatu- ja trükikaupmees Karlsonil oli erihuvi trükikunsti ja paberi vastu. Vastavate artikliteemade hulka kuuluvad paberist piimapudelid (EH 9), trükikunst Hiinamaal ja Jaapanis (EH 14), paberi ajalugu (EH 16), „[p]uupaberi ülesleidmine“ (EH 22), riidetrükkimine (EH 32) ja ajalehepaber (EH 34). Teine sari pikemaid artikleid tutvustas erinevaid toiduaineid ja saadusi: „Heeringas“ (EH 12), „Mais“ (EH 17), „Ernes“ (EH 19), „Keedusool“ (EH 20), „Meie igapäevane leib“ (EH 27), „Heeringapüük“ (EH 30), „Riis“ (EH 31), „Tubakas“ (EH 34). Rida kirjutisi on pühendatud muudele huvitavatele küsimustele nagu „Mis on milliard?“ (EH 11), „Kui kaua võib inimene vee alla jääda?“ (EH 11), „Kui palju inimesi võiksid maakera peal elada?“ (EH 15), „Kas võib käekirjast inimese iseloomu ära tunda?“ (EH 21) jm.

Omaette mahuka kategooria moodustasid ülevaated erinevatest maadest ja rahvastest; nende seas Valgevene (EH 4), Siber (EH 7), Ukraina (EH 8), Soome (EH 12), Iirimaa (EH 13), Austria-Ungari, (EH 20), Island (EH 21), Türgi (EH 23), Egiptus (EH 26), Jaapan (EH 28), Uus-Meremaa (EH 29). Artiklites „Venemaa 19. aastajal“ (EH 4), „Venemaa põlluasjandus“ (EH 8) ja „Venemaa kapitalistline edenemine“ (EH 11) oli juttu ka Venemaa majandusloost. Lõpuks on märkimisväärne, et eesti sõjavangidele peeti vajalikuks tutvustada erinevaid soome-ugri rahvaid: samojeede (EH 13), tšeremisse (marisid) (EH 17), liivlasi (EH 20) ja Venemaa karjalasi (EH 33).

Ilukirjandus Eesti Heale ja Meie Aja veergudel

⁴⁸ EH 5, 11, 22.

⁴⁹ EH 2, 10, 13, 14.

Väljaarvatud album „Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917-18“ (MA 1) ning kaks saksa keele õpikut, käsitlesid kõik Meie Aja brošüürid (peamiselt Saksa) poliitikat, geograafiat, majandust ja ajalugu.⁵⁰ Eesti Heales avaldati seevastu sarnaselt teistele omaaegsetele ajalehtedele regulaarselt jutte ja luuletusi, mille valik sõltus ilmselt nii tekstide kättesaadavusest, kui toimetajate maitse-eelistustest. Samuti avaldati teataval määral sõjavangide omaloomingut.

Proosakirjanduse osas domineerib konkurentsilt Vene autorite looming: läbi kümne numbrilise ilmus Nikolai Gogoli jutustus „Jõulu ööl“ (EH 1-10), samuti avaldati Anton Tšehhovi följetonid „Nurja läinud“ (EH 11), „Luts“ (EH 12) ja „Kõnemees“ (EH 16) ning Vladimir Korolenko „Tulukesed“ (EH 1) ja Maksim Gorki „Väljaviimine“ (EH 14). Mitme tekstiga on esindatud ka Soome kirjandus: Juhani Aho „Uusmaa“ (EH 13), „Kanna oma risti“ (EH 24) ja „Mu tundmused“ (EH 27) ning Pietari Päiväranta „Nõid“ (EH 30). Saksakeelsest kirjandusest leidub kaks proosapala: Peter Roseggeri „Ankrott ja ta Haani“ (EH 21) ning „Pusteli kolm lööki“ (EH 29). Norra kirjandust esindab Bjørnstjerne Bjørnsoni „Isa“ (EH 33).

Kvaliteetkirjanduse kõrval avaldati ka kergemakaalulist lugemismaterjali ja salonginovelle: Henry Falki „Pärandus“ (EH 18), O. S. Mardeni „Julgus“ (EH 25-26) ning märkimata autorlusega „Saatusel pilge“ (EH 17), „Veidrad paberirahad“ (EH 19), „Mereröövli aed“ (EH 32) ja „Milles peitub õnn“ (EH 33). Omaette kategooria moodustasid rahvalikud muinasjutud ja pajatused: „Hall hobune. Ungari muinasjutt“ (EH 23), „Arablaste heldus“ (EH 27), „Türgi rahva naljajutukesed“ (EH 27), „Unustatud. Ungria jutuke“ (EH 28), „Vale viis kopikut. Jutustus Poola juutide elust“ (EH 31), „Köstri rotikihvt. Soome jutuke“ (EH 34).

Luulet avaldati ainult eesti autoritelt: katked „Kalevipojast“ (MA 1: 5-7), Hans Pöögelmanni „Puid pillun küdevasse ahju“ (MA 1: 14-15), K. A. Hermanni „Kevade laul“ (autor märkimata, EH 8), Reinhold Kamseni „Murede maa“ (autor märkimata, EH 9), Georg Eduard Luiga „Vaenulik saatus“ (EH 10), Anna Haava „Mu süda usub“ (EH 11), Marie Heibergi „Kartuliväljal“ (EH 13) ja Ado Grenzsteini „Mõttesalmid“ (EH 15).

Praktiliselt ainus sõjavangist kaastööline Eesti Healele oli aastatel 1915-1918 Danzigi lähedal vangilaagris viibinud Grigori (Georg) Tõnisson (1894-1944), kunstnikunimega Gori. Tõnissonilt ilmus Eesti Heales mitu luuletust: „Tõuseb koit“ (EH 14), „Jaani ööl“ (EH 16), „Laine“ (EH 17) ja „Aeroplanide võitlus“ (EH 23) ning novellid „Abikaasad“ (EH 15), „Pääsuke“ (EH 20), „Jumalaga jätmine. Pildike elust“ (EH 22), „Võitja“ (EH 34) ning võimalik, et ka „Tema käsi. Pildike Austria rahva elust“ (autor märkimata, EH 26). Tõnissoni följeton „Jumalaga jätmine. Pildike elust“ oli neist ainus otseselt laagrikogemust kajastav kaastöö, rääkides sõjavangide koju Venemaale saatmisest. Ilmselt isiklikel kogemustel Vene sõjaväes põhinevad ka „Pääsuke,“ novell õrnahingelisest sõdurist, ning sõdurite maadlusmatši kujutav „Võitja.“

Teiste sõjavangide omaloomingut ei ilmunud, väljaarvatud sõjavang A. Ivani sentimentalistlik-eeviline luuletus „Linda nutab“ (Linda nutab, leski kaebab,/valab valus pisaraid;/Taara tammikutes ohkab,/ägab, rind täis muresid (EH 15)). Kirjavastuste rubriigis paluti A. Ivanil luuletusi mitte enam saata. Ka sõjavang J. Kl-mannile anti teada, et tema saadetud luuletus on äratrükimiseks liiga nõrk (EH 19).

Laagrikirjanduse retseptioon ja suhtlus sõjavangidega

⁵⁰ See on märkimisväärne, kuna venekeelses Rodnaja Rjetši sarjas, millest Meie Aja anded olid tõlgitud, oli sama tähtsal kohal ilukirjandus (Goethe, Schiller, Lessing, Tšehhov, Turgenev, Gorki, Aleksei ja Lev Tolstoi jt).

Eestikeelse laagrikirjanduse retseptioonist on vähe teada. Siiski ulatus Eesti Heale tiraaž Hindrik Prantsu andmetel kuni 3000 eksemplarini (Prants 1918a), mis tähendas, et ajaleht võis vähemalt teoreetiliselt jõuda märkimisväärse osani eesti sõjavangidest. Vangilaagrites levitati üleskutseid eestlastest sõjavangide nimede ja aadresside saamiseks⁵¹ ning ka lehes endas trükiti ära tellimisinstruksioone (EH 1, 7).

Ametivõimud siiski rahul ei olnud. 1918. aasta 5. aprillil kirjutas PKMIN, et eesti, läti ja leedu sõjavangide poolt emakeelsete ajalehtede tellimist oli halbade postitingimuste ja teadmatuse tõttu seni ainult harva ette tulnud.⁵² XII ja XIX armeekorpuse vastutusala (Saksimaa) vangilaagritesse tellitud ajalehtede tabel 1918. a. juuli algusest näitab, et Eesti Heale oli Königsbrucki vangilaagris ainult üks tellija ja Chemnitzis 20, samas kui kuues ülejäänud laagris tellijaid ei olnud (Doegen 1921, 144).

Juuli lõpus toimunud PKMINi nõupidamisel rõhutati taas, et ajalehtede, brošüürisarjade ja raamatute vahendamisele ning raamatukogude asutamisele tuleb pöörata eriti suurt tähelepanu. Tingimata oli vaja suuremat rahalist toetust, et võimaldada rohkem ja paremaid kaastöölisi; senised puudused tuli kirjutada asjaosaliste vähesuse ja postitsensuuri kogenematus arvele.⁵³ Seejuures polnud Eesti Heal muidugi ainuke vangidele lubatud eestikeelne ajaleht. 22. septembril teatas PKMIN, et lubatud on ka Tallinnas ilmuvad Maaliit ja Ristirahva Pühapäevaleht.⁵⁴ Mõlema tellimise kohta anti Eesti Heales infot (EH 19) või tehti neile reklaami.⁵⁵ Veidi hiljem lisandus veel Tallinna Teataja (EH 32).

Sõjavangide mälestustes esineb eestikeelne laagrikirjandus harva. Küll aga mainib sõjavang Joosep Allikas oma päevaraamatus Russki Vestniku lugemist (Allikas 2015 [1917]: 756) ning Eduard Grossschmidt kaebab mälestustes, et „[o]makeelseist ajalehist saavad venelased aga lugeda ainult saksa valitsuse kulu ja kirjadega Berliinis väljaantavat „Russki Vestnik’ku“, mida topitakse pooliti sunniviisil kaela“ (Grossschmidt 1936, 118-119). Sõdur Mihkel Kaur seevastu tundis rindel leitud venekeelse Nedelja lugemisest suurt rõõmu, „sest meie oma valitsuse poolt me mingit lugemise materjali ei saanud [...] [m]eid peeti siin täiesti nagu kotis“ (Kaur 2015 [1939]: 537).

Mõned teated Eesti Heale ja Meie Aja kohta siiski leiduvad. Sõjavang Hans Krüppelmann kuulis Eesti Healest esmakordselt 25. augustil ning andis septembri alguses sisse proovinumbri tellimuse.⁵⁶ Hindrik Prants nägi Eesti Healt samuti augustikuus Heidelbergis Tõnis Sihveri nimelise sõjavangi käes, kes oli rõõmus, et lehe kaudu nüüd omaksetele teateid anda saab (Prants 1918a). Sõjavang Jüri Uustalu sai „esimese portsjoni Eesti Healt Berliinist“ 17. oktoobril.⁵⁷ Veel mõned endised sõjavangid mainivad, et „[v]angidele jägati ka mingisuguseid eestikeelseid raamatuid“⁵⁸ ning „õpetati [...] Saksa kielt, nii

⁵¹ ERA.2124.3.1085 Juhan Randaru (end. Baranov).

⁵² SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, I. 274460, Sõjaministeeriumi ringkiri 4197.2.18 U.K.D.R. Sonderbehandlung litauischer, lettischer und estnischer Kriegsgefangener, 05.04.1918.

⁵³ SächsHStA, 11352 Stellvertretendes Generalkommando des XIX. Armeekorps, Nr. 562, Bericht über Besprechung der D. R. O. sämtlichen Korpsbereichs im Kgl. Pr. Kriegsministerium am 29.6.18.

⁵⁴ Hauptstaatsarchiv Stuttgart, M 1/6, Bü 1429, Sõjaministeeriumi ringkiri 2757/8.18. U.K. Lesestoff für Kriegsgefangene, 22.09.1918.

⁵⁵ EH 24, 26, 32.

⁵⁶ Hans Krüppelmanni mälestused: <http://jaakjuske.blogspot.co.uk/2008/02/eile-sin-esimest-korda-koeraliha.html>

⁵⁷ ERA, f 2124, n 3, s 1613, l 23. Jüri Uustalu mälestused.

⁵⁸ ERA, f 2124, n 3, s 1333, l 8. Anton Sirp'i mälestused.

vangilaagrites, kui ka põllutööl oleku ajal raamatukesest – Saksa keele kool sõjavangidele – kuid seda nii vähe, et keegi, kes ennem ei mõistnud, ei saanudki äraõppida.”⁵⁹

Eesti Heale toimetuse suhtluskanal sõjavangidest lugejaskonnaga oli kirjavastuste rubriik, kust tuleb välja see, missuguste küsimustega toimetuse poole pöörduti. Näiteks teatas toimetus sõjavangidele, et eestikeelseid raamatuid pole Saksamaal saada, kuid neid katsutakse Tallinnast muretseda (EH 6), andis vastuseid järelepärimistele Meie Aja sarjas ilmunud saksa keele õpikute kohta (EH 15, 33) ning jagas soovitusi edasiseks saksa keele õppimiseks (EH 6). Korduvalt seletati, et ajaleht saadetakse sõjavangidele tasuta ja raha selle eest ei taheta (EH 7, 14, 15, 17).

Suurem osa vastuseid puudutas siiski Saksamaal viibimise praktilisi asjaolusid, kodumaale tagasi pöördumist või Saksamaale jäämist. Neil, kes polnud kodumaalt kaua aega sõnumeid saanud, soovitati kirjutada uuesti ja eesti keeles (EH 19, 20); teatati, et vendasid on võimalik palve peale ühisele töökohale paigutada (EH 19) ning kinnitati, et vangid võivad kodumaale tagasi pöördudes isiklikud asjad kaasa võtta (EH 20). Seda, kas Eesti- ja Liivimaa elanikud tohivad peale sõda Venemaale välja rännata, pidi otsustama iseseisvaks kuulutanud Eesti- ja Liivimaa valitsus (EH 6), Saksa alamaks saamiseks tuli aga esialgu pöörduda palvega laagri komandandi poole (EH 18). Sellest ei võinud juttugi olla, et „Saksamaa valitsuse all seisvate endiste Vene maaosade elanikud sunnitud võiksid saada, peale sõja Vene riigi piirsesse väljarändama“ (EH 6).

Pikema pöördumisega esineti koju pääsemise küsimuses. Ehkki Brest-Litvoski rahulepingu sõlmimise järel olevat sõjavangide vahetamise küsimus „iseäranis päevakorrale võetud,“ olid sellega seotud suured praktilised takistused: Saksamaa endised vastased olid oma sisemise korra jalule seadmisega ametis ning transpordiküsimust oli raske lahendada. Ka Saksamaal olid raskused suured, kuna seal olevate sõjavangide arv „palju suurem on, kui eelnimetatud maades“ ning ka seal tekitab transport raskusi, „sest et kõik jõuud praegu lääne piirile on koondatud, kus võitlus Saksa rahva elu ja olemise eest käimas on.“ Seetõttu olid kõik sõjavangid kohustatud kuni kodusaatmiseni oma kohale jääma (EH 8, vt ka EH 6).

Samuti käsitleti pikemalt „kahte tähtsat küsimust“: „[k]as meie võime siia jääda ja kas meie tohime siin abielusse astuda“ Eesti Heale oli välja uurinud, et vastavad soovid saab täita, kui sõjavang pole suuremaid karistusi kandnud ja tema amet „kusagil majanduslikes ettevõttes võrdlemisi pikaajalise lepingu läbi kindlustatud on.“ Samuti oli tingimuseks, et „sõjavangilt ta mineviku põhjal niihästi poliitilist kui ka kõlblist laitmata ülespidamist Saksa riigis võib oodata.“ Abielluda tohtis ainult siis, kui oli luba kauemaks Saksamaale jääda (EH 21).

Viimases numbris, kus teatati ajalehe ilmumise lõpetamisest, hoiatati sõjavange uuesti, et keegi omal käel koju sõitma ei hakkaks. Ühtlasi avaldas Eesti Heale toimetus lootust, et „[k]ui meil võimalik on olnud, Eesti sõjavangide saatust Eesti Heale abil vähe rõemsamaks muuta, siis jääb meile meie tööst armas mälestus ja tunne järele“ ning soovis sõjavangidele head reisi kodumaale, kus „ootab teid kõigist kütkest vabanenud Eesti Vabariik“ (EH 34).

Kokkuvõtteks

⁵⁹ ERA, f 2124 n 3 s 1136, l 6. Johan Rohtla (end. Rosenthal) mälestused.

Tuhandete Esimese maailmasõja ajal Saksamaal sõjavangis viibinud eestlaste saatusest on teada väga vähe. Seni praktiliselt tundmatu on olnud ka nendele mõeldud laagrikirjandus: kord nädalas ilmunud ajaleht Eesti Heal ja üheksa andega, suuremalt jaolt vene keelest tõlgitud brošüürisari Meie Aeg. Käesolevas artiklis on nende väljaannete ilmumisasjaoludest, sisust ja retseptioonist püütud anda nii üksikasjalik ja mitmekülgne pilt, kui allikate kehvavõitu seis seda hetkel lubab.

Ilmselt Berliinis elava eesti sotsiaaldemokraadi Friedrich Karlsoni poolt toimetatud ja Preis'i sõjaministeeriumi rahadega trükitud väljaanded olid Saksa propaganda tööriistad; osa küünilisest eraldamis- ja erikohtlemispoliitikast, mille peamine eesmärk oli eesti sõjavange saksasõbralikumaks muuta. Kuid on arvata, et samal ajal pakkusid Eesti Heal ja Meie Aeg sõjavangidele ka teretulnud kontakti kodumaa ja emakeelega, ning mingil määral isegi kasulikku infot või meelelahutust, kuna kaugeltki mitte kõiki ilmunud tekste ei saa pidada otseselt propagandistlikeks. Hindrik Prants juhtis tähelepanu, et Eesti Heal „päris puhtas ja õiges eesti keeles ilmub, mõndapidi paremas, kui seda mitmetes kodumaa ajalehtede kirjastustes näha“ (Prants 1918a). Vahest oli seegi juba väärtus iseeneses.

Korralikule keelekasutusele vaatamata oli „eesti“ laagrikirjandusega tegemist suures osas ainult tinglikult, kuna avaldatud materjalil olid otsesed sugulussidemed teistele Vene sõjavangidele mõeldud propagandaga, mida mh iseloomustasid suhteliselt positiivne kuvand Venemaast ning järelejätmatu kriitika Venemaa liitlaste aadressil. Siiski leidis ka otseselt eestlastele suunatud poliitilise sisuga tekste, mis seadsid eesmärgiks Eesti alade eraldamise Venemaa alt ning esitasid visiooni tuleviku Eestist kui puhvertsoonist ja kaubandussõlmest Saksamaa, Venemaa ja Soome vahel. Kõige viimastes numbrites, mille ilmumise ajaks oli Saksamaal puhkenud revolutsioon ja sõjakaotus juba käega katsuda, muutus Saksa sõjatsensuuri alt vabanenud Eesti Heal sisult peaaegu tavaliseks Eesti ajaleheks, mis tõi teateid kodumaal valitsevatest rasketest oludest ning rahvuslike riigivalitsusinstitutionide töö taasalustamisest.

Raske on kindlaks teha, kuivõrd efektiivseks võis Saksa trükipropagandat pidada, või mida eesti sõjavangid sellest üleüldse arvasid – säilinud allikate põhjal ei jää muljet, nagu seda oleks kuigi laialdaselt loetud, kuna päevikutes ja mälestustes on laagrikirjandusest juttu harva. Näib, et Saksa sõjakaotusele järgnenud segadustes vajasid vastavad püüdlused täiesti unustusehõlma. Juba 1918. aasta hilissügisel ja talvel algas põgenenud või revolutsiooniliste Saksa sõdurite poolt vabastatud Vene sõjavangide valgumine ida suunas. Neist paljud, sh kahtlemata ka eestlasi, hukkusid teel. Järgmise aasta suvel sai alguse juba organiseeritum Eesti Vabariigi välisesindajate tegevus veel Saksamaal ja Austrias viibivate meeste kodumaale toimetamiseks (Veiler 1919). Viimased sõjavangid jõudsid Eestisse tagasi 1920. aastate alguses.

Ajalehe Eesti Heal ilmumisandmed (1918)

EH 1 Kolmapäev, 27. veebruar	EH 13 Pühapäev, 2. juuni	EH 25 Pühapäev, 22. september
EH 2 Reede, 8. märts	EH 14 Pühapäev, 16. juuni	EH 26 Pühapäev, 6. oktoober
EH 3 Reede, 15. märts	EH 15 Pühapäev, 30. juuni	EH 27 Pühapäev, 13. oktoober
EH 4 Reede, 22. märts	EH 16 Pühapäev, 14. juuli	EH 28 Pühapäev, 20. oktoober
EH 5 Reede, 5. aprill	EH 17 Pühapäev, 21. juuli	EH 29 Pühapäev, 27. oktoober
EH 6 Reede, 12. aprill	EH 18 Pühapäev, 28. juuli	EH 30 Pühapäev, 5. november
EH 7 Pühapäev, 21. aprill	EH 19 Pühapäev, 4. august	EH 31 Pühapäev, 10. november

EH 8 Pühapäev, 28. aprill EH 9 Pühapäev, 5. mai EH 10 Pühapäev, 12. mai EH 11 Pühapäev, 19. mai EH 12 Pühapäev, 26. mai	EH 20 Pühapäev, 11. august EH 21 Pühapäev, 18. august EH 22 Pühapäev, 1. september EH 23 Pühapäev, 8. september EH 24 Pühapäev, 15. september	EH 32 Pühapäev, 17. november EH 33 Pühapäev, 23. november EH 34 Pühapäev, 1. detsember
--	--	---

Brošüürisarja Meie Aeg ilmumisandmed (1918)

MA 1 Mõtted ja mälestused aastapöördel 1917-18. 16 lk.

Autor märkimata. Sisu: „Rahu maa peal!“ (lk 1); „Soovid uuesse aastasse ja ajajärgusse astudes“ (lk 2-4); „Eestirahva minevik ja tulevik (Dr. Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoja“ valgusel)“ (lk 5-7); „Mida Saksamaa vaenlased enne sõda kirjutasivad“ (lk 8-9), „Kaupmehe tuleviku ülesanded“ (lk 10-11); „Mineviku mälestused“ (lk 12-15); teade Eesti Heale ilmuma hakkamisest (lk 16).

MA 2 Saksa keele algõpetus (=Deutsche Sprachfibel für Esten). 32 lk.

Autor märkimata. Sisu: „Tähestik ja väljarääkimine“ (lk 3-5), „Saksa kirjatähed“ (lk 5-6), „Nimesõna ja artikkel“ (lk 6-7), „Õpitükid“ (lk 7-9), „Kõned – Gespräche“ (lk 10-32).

MA 3 A. Orlovski. Saksamaa keiserriik. 32 lk.

Tõlgitud raamatust A. L. Orlovskij, Germanskaja imperija. Moskva [tegelikult Berliin]: Rodnaja Rěč, 1917. 44 lk.

MA 4 Sergei Metsch. Saksamaa. 22 lk.

Tõlgitud raamatust. Sergej Metsch. Germanija. Moskva [tegelikult Berliin]: Rodnaja Rěč, 1915, 2. ispravlennoje izdanie. 56 lk.

MA 5 Nikolai Suhhanov. Kuidas maailmasõda tekkis. 48 lk.

Tõlgitud raamatust Nikolaj Suchanow, Proischoždenie mirovoj vojny. Moskva [tegelikult Berliin]: Rodnaja Rěč, 1916. 84 lk.

MA 6 W. Nikolski. Saksamaa põlluasjandus. 30 lk.

Tõlgitud raamatust W. Nikolski. Sel'skoe chozjajstvo v Germanii. Moskva [tegelikult Berliin]: Rodnaja Rěč, 1917. 36 lk.

MA 7 K. Petrow. Iirimaa. 40 lk.

Tõlgitud raamatust K. Petrov, Irlandija. Moskva [tegelikult Berliin]: Rodnaja Rěč, 1916. 52 lk.

MA 8 L. Drosdow. Saksamaa majanduslised jõuud. 40 lk.

Tõlgitud raamatust L. Drosdow, Ëkonomičeskija sily Germanii. Moskva [tegelikult Berliin]: Rodnaja Rěč, 1917. 56 lk.

MA 9 Saksa keele kool sõjavangidele: grammatika. Kõned. Sõnastik (=Deutscher Sprachführer für estnische Kriegsgefangene). 96 lk.

Autor märkimata. Sisu: „Lühikene Saksa keele grammatika“ (lk 1-20), „Gespräche. Kõned“ (lk 21-46), „Lesestücke. Lugemise tükid“ (lk 47-62), „Saksa-Eesti sõnastik“ (lk 63-92), „Kõige tarvilisemad reeglivastased ajasõnad“ (lk 92-96).

Muu kasutatud kirjandus

Allikas, Joosep 2015 [1917]. Päevaraamat –Tõnu Tannberg (toim.). *Eestlased ilmasõjas. Kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 683-785.

Beme, Erich 1918. Russkaja chrestomatija: Kuiga dlja izucenija rodnogo jazyka i pervaja stupen v literaturu (Русская хрестоматия : Книга для изучения родного языка и первая ступень в литературу / Сост. Э. П. Беме. - Берлин : т-во И. П. Ладыжникова).

Doegen, Wilhelm 1921. *Kriegsgefangene Völker. Band I. Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland*. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft.

Eesti vangide elust Saksamaal. – *Ristirahva Pühapäevaleht* nr 23, 08.08. 1918, lk 90.

Esse, Liisi 2016 *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 38. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Glebov, Sergei 2010. *Evrasiistvo mezhdru imperiei i modernom: istoriia v dokumentakh*. Moskva: Novoe izdatel'stvo

Grosschmidt, Eduard 1936. *Sõjavangis. Elamusi Vene laguneval rindel, Saksa vangilaagris ja Punaväes*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Hasselblatt, Cornelius 2006. *Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin: De Gruyter.

Katkov, George 1968. German Political Intervention in Russia during World War I. – Richard Pipes (toim.). *Revolutionary Russia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, lk 63-88.

Kaur, Mihkel 2015 [1939]. *Mälestusi maailmasõja päevilt 1914-1917*. – Tõnu Tannberg (toim.). *Eestlased ilmasõjas. Kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 503-581.

Kleis, Richard (toim.) 1932. *Eesti avaliku elu tegelased*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Kuldkepp, Mart 2013. Intriigid, provokatsioonid ja iseseisvuse süünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. – *Ajalooline Ajakiri*, 3, 321–374.

Kuldkepp, Mart 2015. Pastorisierung ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal. – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History*, 5 (11), 141–163.

Kuldkepp, Mart 2018. Eestlastest sõjavangide erikohtlemispoliitika Esimese maailmasõja aegsel Saksamaal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* [ilmumas].

- Laaman, Eduard 1964. *Eesti iseseisvuse sünd*. Stockholm: Vaba Eesti.
- Martna, Mihkel 1940. 1918-19 päevaraamatust. – *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt II. Vabadussõda 1918-1920*. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus, 327-350.
- Nagornaja, Oxana 2010. Des Kaisers Fünfte Kolonne? Kriegsgefangene aus dem Zarenreich im Kalkül deutscher Kolonisationskonzepte (1914 bis 1922). – *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 58 (2), 181-206.
- Prants, Hindrik 1918a. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal – *Ristirahva Pühhapäevaleht* nr 35, 31.10.1918, lk 136-137.
- Prants, Hindrik 1918b. Tööst Eesti sõjavangide juures Saksamaal – *Ristirahva Pühhapäevaleht* nr 36, 07.11.1918, lk 139-140.
- Pöppinghege, Rainer 2006. *Im Lager unbesiegt: deutsche, englische und französische Kriegsgefangenen-Zeitungen im Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext.
- Richard Esberg 1923 – *Eesti Majandus*, 2 (15), 225.
- Senn, Alfred Erich 1971. *The Russian Revolution in Switzerland 1914-1917*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Steppan, Christian 2014. The Camp Newspaper *Nedelja* as a Reflection of the Experience of Russian Prisoners of War in Austria-Hungary. – Joachim Bürgschwentner, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani (toim.). *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial*. Leiden/Boston: Brill, 167-194.
- Tuglas, Friedebert 1940. Tuhat üheksasada viies aasta. Mälestusi. – *Looming*, 8, 593-626.
- Veiler, Aleksander 1919. Eesti sõjavangid Saksamaal – *Vaba Maa* nr 285, 29.12.1919, lk 5.
- Wangert, Stefan 1920. Die Zeitungen der orientalischen und kaukasischen Kriegsgefangenen in Deutschland. – *Der Neue Orient. Halbmonatsschrift für das politische, wirtschaftliche und geistige Leben im gesamten Osten*, 7, 220-221.

Resümee

The subject of this article is prison-camp literature in the Estonian language in Germany during World War I. Conceived as part of a broader programme of exerting political influence on Estonian, Latvian and Lithuanian prisoners of war, its stated intention was to stoke nationalist, anti-Russian and German-friendly sentiment among the Estonian prisoners in support of German annexationist war aims in Eastern Europe in 1917-1918. The newspaper *Eesti Heal* (“Estonian Voice”) and the series of booklets titled *Meie Aeg* (“Our Time”) were established by the Prussian Ministry of War in Berlin in early 1918. They went on being published throughout the year, ceasing publication only in the aftermath of German defeat in early December. In all likelihood, both were edited by Estonian social democrat Friedrich Karlson, living in Berlin since 1906. He was aided in his efforts by the German linguist Dr Erich Böhme and a couple of Estonian POWs working in the printing shop.

The Estonian camp literature bears close similarity with similar materials distributed to Russian POWs, particularly the series of booklets titled *Rodnaya Retch* and the newspaper *Russki Vestnik*. This means that the purely “national” aspect of their contents should not be overemphasised; the propaganda delivered to the Estonian POWs did not differ for the most part from that meant for their Russian counterparts. However, there are also exceptions to this prevailing tendency that present an idealised picture of future entrepreneurial Estonia in German-dominated Europe, finally free from backwards Russian influence. The last few issues of *Eesti Heal*, liberated from the constraints of German war censorship, became almost indistinguishable from “normal” Estonian newspapers of the time.

The effectiveness of this propaganda should be questioned. There are few indications in preserved diaries and memoirs of former Estonian POWs that *Eesti Heal* and *Meie Aeg* were widely read or even known by their intended audience. However, judging by the occasional replies to the prisoners’ letters, published in the newspaper itself, as well as by the large number of non-political texts (including fiction) published alongside political propaganda, it seems likely that Estonian-language camp literature was at least to some extent appreciated by the POWs as a welcome link to their native language and home country. For this reason alone, it also deserves to be better known in Estonian historical scholarship as a facet of the war experience of Estonian servicemen in World War I.